

ՄԻ ՊՏՈՅՑ ՆԱԽԿԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

(Զմիւռնիայի և նորա ծովային ու ցամաքային շրջակայքի անցեալից
ու ներկայից)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆԻ

Ես դիտաւորութիւն ունէի ալս ամառ վերջապէս ըղձալի Աթէնքը
տեսնելու և ալս ուղեորութեան նկարագիրը «Մուրճ»-ին ուղարկելու։

Քսան և չորս ժամ հեռու լինել հին աշխարհի պանծալի կենտրոնից
և չը տեսնել ճրան, մանաւանդ որ նա առանձին իմն ազդեցութիւն էր ու-
նեցել մեր անցեալ մտաւոր ու գործնական կեանքի համարեա ըռլոր ճիւ-
ղերի վերալ, ազդեցութիւն, որի ներքոյ մենք զեռ ապրում ենք և տակա-
ւին շատ պէտք է ապրենք։ Սակալն վերալիշեալ դիտաւորութիւնս ես հար-
կադրեցի առժամանակ՝ մինչև առաջիկալ Զատիկ՝ լետածգելու, որովհետե
ամառը, բացի ալն որ Յունաստանի մալրաքաղաքում սաստիկ տաքութիւն
կալ, անտանելի է փոլին և միւս կողմից ես ալն ժամանակ պէտք է չը կա-
րողանալի տեսնել իմ ուսանողական կեանքի աթենացի ընկերներին ու
ծանօթներին։ Այսպէս՝ հելլենական կեանքի լուսաւորութեան կենտրոնից
առժամանակ խոլս տալով՝ ես ընտրեցի ալն վալրերը, ուր անցեալում
սփռել էին ալդ լուսոլ ճաճանչները, իմ հալ բարեկամն ու ես Զմիւռնիայից
մեկնելով՝ ուղեորւեցինք Նախ դէպի Քիոս կղզին, ալտտեղից ես դնացի
հռչակաւոր Զէչմէն (Փոքր-Ասիայի թերակղզու վերալ), ապա Ոլլըա ջրուղ-
ները, Էլեթրէ աւերակները, Սամոս կղզին, Գուշարուսի (Սկալա-Նոլա),
Փոքր-Ասիայի քաղաքը և Եփեսոս։ Բալց մեր ուղեորութեան ալս շրջանի
նկարագրութիւնը սկսելուց առաջ հարկ եմ համարում նորա սկզբնակէտի և
վերջնակէտի, ալսինքն՝ Զմիւռնիայի՝ անցեալից և ներկայից սկսել, որի
մասին ես ալս առթիւ խոստացել էի «Մուրճ»-ի ընթերցողներին և չը պէտք
է մոռանամ դոնէ հարեանցի վիշել իմ տեսած ցամաքալին ալն վալրերը,

հորդաներից: Յետոյ 1868-ին ապ դիւրքը թարգմանել էր Բ. Ֆ. Սլաարս (B. F. Slaars), որ կցել էր նրան մի ընդարձակ լսակաձ:

Զմիւտեան, աստով է իկանստուր, նախելով ամենահաւանական ժամանակագրական տեղեկութիւններին՝ հիմնուել է Էօլիալում փոքր-Ասիայի մէջ՝ 1130 թ. Քր. առաջ, Ուրիշները նորա հիմնադրութիւնը աւելի հին ժամանակների են վերագրում, այսինքն՝ Տանտաղոսին, որ այս քաղաքը Նաւլոխոն, (Նաւամատոլոց, կալարան) անւանեց, որ շատ չարմարում է Զմիւտեանի խոր կ'զեղեցիկ նաւահանգիստին: Բայց Հերոդոտը հաստատում է, թէ Քեդէսոն էր այն, որ հիմնեց ու շինեց այս քաղաքը Կիւսոսի Էօլիացիների հետ և որ նրան անւանեց լանուս և ի վերջոյս իւր Զմիւտեան կնոջ, Բայց սակայն նոյն իսկ Հերոդոտն աստով է իւր Մուսանների մէջ, որ Զմիւտեան հիմնուել է Կոլոֆոնցիների ձեռքով: Քերեսո նա ապ' ասելով հասկանում է զմիւտեանցիների երկրորդ զաղթը դէպի իրանց հին հայրենի քաղաքը, որ կատարուեց Կոլոֆոնցիների միջոցով: Որովհետև զմիւտեանցիներն հարկադրւած էին Զմիւտեան իրանց թշնամի Էօլիցիներին թողնելու՝ վախճաւական լինելով ապաւինեցան Կոլոֆոնին և վստոյ իրանց հայրենի քաղաքի վերայ զնախով նրան առան Կոլոֆոնցիների միջոցով (Ստրաբո. XIV, երես 634): Այս աշխարհագրագէտ և փիլիսոփայ Ստրաբոնն աստով է, որ այս քաղաքն Զմիւտեան է անւանել Եփեսոսից եկած ամաղոններից մէկից: Այս մասին վկայում են նաև Պլինիոսը, Տաքիտոսը, որոնք հիմնում են իրանց դատողութիւնն ամաղոնի սլաւոնիքով դատած չքաղաքաւի վրայ: Զմիւտեան կոչւել է առաջ Եփեսոսի քաղաքամասերից միւնը, Այսպէս՝ երևում է ուրեմն, որ Զմիւտեան իսկապէս մի աթենական դաղթականութիւն էր, որովհետև եփեսոսցիք ճոճապէս Աթենքիցն էին եկել և պէտք է կազմած լինէին մի մասն այն իոնիացիների, որոնք Անդրոկլէսի, աթենական թագաւոր Կոլոսի օրինաւոր սղոյու, առաջնորդութեամբ Ասիա եկան:

Հնադոն ժամանակներից սկսեալ այս քաղաքը շատ նշանաւոր է եղել և այս պատճառով կուածադիւ է եղել մանաւանդ երկու դաղթական ցեղերի իոնիացիների և Էօլացիների մէջ: Ապա նա աւելի հարուստ ու բարեգաւած դրութեան հասնելով՝ ընկաւ հեշտալի մոլորութեանց մէջ, այն ինչ որ պաշտահում է առհասարակ բոլոր երջանիկ քաղաքներին:

Զմիւտեան հին ժամանակները շատ անգամ ամալացել և կրկին ու կրկին անգամ վերանորոգւել է: Ուրիշ շատ քաղաքների պէս նա էլ չը կարողացաւ ընդդիմանալ պարսկական այն մեծ հոտանքին, որ մինչև Պելոպոնէս հասաւ Միադն Մակեդոնիայի Ալեքսանդրն էր, բարբարոտութեան ալք մեծ ջախջախողը, որ Սարդաբից անցնելով դէպի Պարսկաստան՝ չաղթական դրոշակը պարսիկների հայրենիքի կրծքի մէջ մխնւել համար՝ պատգամախօսին հետեւելով վերանորոգեց Հոմերոսի հին հայրենիքը:

Ալեքսանդրի մահանից լիտոյ Զմիւտեան իոնիայի մալլաքաղաքը դառաւ և Անտիդոնի դահն ալստեղ հիմնուեց, և այսպիսով նա եղաւ ամբողջ

Փոքր-Ասիայի կառավարիչը՝ Նթէ մենք կարողանալինք հաւատ ընծայել Ֆելեոտրատին՝ ասում է Նիկոնմոս, այս քաղաքը մեծութեան մի աղնայիսի ֆելեոտրատին էր հասած եղել, որ ժամանակակից և ոչ մի ևւրպական հոշա-ատտիճանի էր հասած եղել, որ նորա հետ համեմատելու Զմիւռնիացիները վաճա-կաւոր քաղաք կարող էր նորա հետ համեմատելու Զմիւռնիացիները և մաս-ուակաւութիւնը, գիտութիւնները և գեղարվեստները, հասարակաց և մաս-ուակաւութիւնը, նրանց քաղաքակրթութիւնն ու մարդասիրութիւնը նաւոր շինութիւնները, նրանց քաղաքակրթութեան բարձրագոյն ատտիճանին հասած էին մարդկային կատարելագործութեան բարձրագոյն ատտիճանին:

Տաճարները, բոլոր գիտութիւնների դպրոցները և մասնաւորապէս բժշկութիւնը, բաղանիքները, հիւանդանոցները, ընդարձակ կամարակապ սրահները, սալապատակ փողոցները, թաղերի հիւնաքի բաժանումները, թատրոնները, գիմնազիւնները և գրատունները՝ Զմիւռնիայի բոլոր այս ճարտարապետական շէնքերն իրանց դրագունքով հասած էին գեղեցկութեան և կատարելագործութեան առաջին տիպարին ¹⁾։ Սէ այս պատճառով է, որ նոյն իսկ ալն խոտապահանջ Սարաբոնը հարկադրւեց խոտտոլանելու, երբ տեսաւ Զմիւռնիան, որ այս քաղաքը ամենագեղեցիկն էր։ Աղբիւրնի ժամանակ երիտասարդութիւնը ցամաքից և կղզիներից դուռ հաւաքում էր Զմիւռնիա-լում՝ նորա դպրոցների մէջ ուսում առնելու։ Սէ այս պատճառով էր, որ նրան անւանում էին ագիտնականների անտառ, խօնալի թանգարան, օթեան շնորհաց և Մուսանբերու։ Նոյն իսկ այս պատճառով է, որ ասիական ամե-նահռչակաւոր քաղաքները միշտ ճիւղ են թափել՝ Զմիւռնիայի նիզակակիցը լինելու։ Այս քաղաքի մի չքաղաքի վրայ նշանակած են. «Նիկեոսի, Զմիւռ-նիայի, Բեբլոսիայի նիզակակցութիւն» և ալալիսի ալ շատ փշատակարան-ներ կան, որոնք այս քաղաքի վերոյիշեալ նախանձելի դիւքն են ցույց տալիս։ Նոյն առաջնութեան պատիւը շնորհեցին այս քաղաքին նաև հո-մակական կիսարները, որոնք Զմիւռնիայի ողբին առանձին կարևորութիւն էին տալիս։

Բայց Զմիւռնիայի երջանկութեան օրերն սկսեցին՝ մնացեալ Յունաս-տանի նման՝ հետզհետէ անցնել։ Յունական պետութիւնը օրաւոր ընկնում էր նորանոր անբաղդութեան մէջ, 1084-ին թուրք ծովահէն Յաշա, որ իւր զինւորակիցների կողմից թագաւոր հրատարակեց, Զմիւռնիայի վրայ բար-ձակելով՝ գրաւեց և ալաթեղ բարձրացրեց իւր դահլ։ Իւր փոքրիկ նաւ-տորմիդի միջոցով իշխանութիւն էր լանեցնում շրջակայ քաղաքների և մո-տաւոր կղզիների վրայ։ Յետոյ թուրքերի սուլթան եղաւ Սալիման Ա., որի գահը Նիկիայումն էր։ Բայց 1097 թ. կողմբը Ալեքսանդոս Կոմենիոսի աներձագ Դիակաս ուղարկեց ու ցամաքակին ճանապարհով իրրն զօրապետ

¹⁾ Նրանց նշխարներն ևս աչքովս տեսայ Զմիւռնիայի Թանգարանի մէջ, ու-բ գրած էր նաև, ինչպէս ասացին, մեր Լ. և Ջ. գահէ յենաբանի կազմեայ հրաշալի գրաւաբը։ Բայց այս մասին յետոյ։

և ծովակալ Կասպաքսի հետ կրկին անգամ զրաւեց Զմիւռնիան Յաչատր և իւր ընկերներին աղատ թողնելու պայմանով և Կասպաքսին թաղաւոր կամ դուքս կարգեց, որ քիչ ժամանակից լետու սպանեց մի թուրքի ձեռքով և այս պատճառով է, որ ծովային զինւորները նաւերից ցամաք ելնելով՝ սրախողիտող արին 10,000 զմիւռնացիներին՝ ծովակալի մահւան վրէժն առնելու համար, և Յովհաննէս Գիւլիսար իւր տեղը Հիւլէին թողեց՝ իբրև Զմիւռնիայի կառավարիչ: Մի քանի տարի լետու Յաչատր կրկին տիրեց Զմիւռնիային, բայց լետու Ալեքսիոսի կողմից թշնամանեց իւր աներոջ՝ Գլըն Առլան սուլթանի առաջ՝ իբր թէ թաղաւոր հաստատուելու դիտում ունէր Ուտարի սուլթանը զարդանալով՝ միացաւ լուծաց զօրքի հետ և բռնելով Յաչատրն ուղանեց: Սրանից լետու մինչև 1402 թականը՝ հռչակաւոր Թամիրլանի ժամանակները շարունակեց Զմիւռնիայի անհանդարտ դրութիւնը. նա մերթ թուրքերի, մերթ լատինացոց և մերթ լուծաց ձեռքն ընկաւ և վերջերը բաժանւած էր նաև լատինների և մահմետականների մէջ: Թամիրլանն առնելով այս քաղաքը՝ իւր սարաափելի բարբարոսութիւնները նորա վերադ ևս փորձեց: Սուլթան Մահմէդ Ա. 1419 թ. Թամիրլանի նշանակած կառավարչին լաղթեց, առաւ քաղաքը, բայց նրան թողեց դարձաւ իշխուելու 1421 թ. սուլթան Մահմէդ Բ. դուքս վոնտեց ազդ վերջինին և մի ուրիշին նշանակեց: Այս սուլթանն էր, որ իրաւունք տւեց Զմիւռնիային՝ սուլթանի անունով դրամ կտրելու: Այս թակահիւց լետու այս քաղաքը շարունակ թուրքերի ձեռքը մնաց, չը նախելով որ մի քանի անհշան փորձեր եղան՝ սրանց ձեռքից ալս հռչակաւոր Զմիւռնիան խլելու:

Այսքան փոփոխութիւններից լետու է, որ անբաղդ Զմիւռնիան երկար տարիներ սուգի մէջ մնաց: Պատերազմներ, երկրաշարժներ, հրդեհներ, ժանտախտ, դերութիւն, մեծ աւերումներ պատճառեցին այս գեղեցիկ քաղաքին: Մենք ալտոդ հաղիւ ենք տեսնում հին ընտանիքներից անհշան հետքեր: Համարեա բոլոր հին շքեղ շինութիւնները քանդակցին: 1688 տարափելի երկրաշարժը քաղաքեց լուծական և եւրոպական գիւտնատները: Չը նախելով բոլոր այս անբաղդութիւններին՝ այս քաղաքը սկսեց կրկին ծաղկել: 1717 թականին՝ լոտ Տուրքմէնը ճանապարհորդի՝ կալին 15,000 թուրք, 10,000 լոն, 1000-ի չափ հրէալ, 200-ական հալեր և կաթօյլիներ, որոնք հիմա էլ ոչ մի աղղութեան չեն պատկանում և իրանց առհասարակ զաղղիացի են անւանում: Զմիւռնիան ունեցել է բազմաթիւ քանակութեամբ նշանաւոր գիտնականներ, սակայն թողնենք այս և խօսենք մի քիչ աստուածային Հոմերոսի վերաբերեալ պատմական տեղեկութիւններին, որոնցով հաստատում է, թէ այս անզուգական երգիչը Լոթը քաղաքների մէջ աւելի Զմիւռնիային է պատկանում:

Ամենից առաջ ուշադրութեան արժանի են նոյն իսկ Հոմերոսի խօսքերը իւր էպիկոլամներից մինի մէջ, ուր Զմիւռնիան իւր մաշկը ու հաւրենիքն է անւանում: Սրանից զատ կան շատ վկայութիւններ լուծական

(C. Seherzer) Զմիւռնիայի առարկական հիպատոսինը 1873-ին, որ 253 եր. պարունակող բաղմապիտի և հետաքրքրական բովանդակութիւնով մի լուրջ ուսումնասիրութիւն է: Այս հետազոտութիւնն արեւ է հեղինակը, համաձայն Պոլսի առարկական հիպատոսի առաջարկութեան՝ ջգտւոյ Առարկայի առևտրական չարաքերութիւններէն թէև այս հրատարակութիւնը քսան տարւոյց ցնտոյ մեզ համար միայն պատմական նշանակութիւն կարող է ունենալ, երբ ինչո՞րք վերաբերում է մի լարասե տնտեսական լառաջադիմութեան մէջ գտնուող երկրի, սակաւն և աւելակ՝ մի քանի տնտեսական արժէք ունեցող նկատողութիւններ հետաքրքրական պէտք է լինին:

Այն ամենը, ասում է Եերցերը, ինչ որ ասիական Թերակղզին լաւ, օգտակար, գեղեցիկ, հրահանգիչ և հետաքրքրական ունի, կը գտնուի Զմիւռնիայի նահանգի մէջ, սկսեալ այն վիշապակարաններից, որ մեզ աւանդել է հնութիւնը, մինչև երկաթուղին և գործարանները, սկսեալ Թափառականների թիթի վրաններից և «անապատի նաւերից» (ուղտեր) մինչև զբահաւոր մարտանաւերը, որոնք տատանւում են նաւահանգստի մէջ:

Եերցերը միայն բուսական թաղաւորութիւնից 32 տեսակ բերքեր է նկարագրում, որոնք խաղողից ուցորենից սկսեալ՝ մինչև հազապիտ գեղերի, ներկերի, համեմունքների համար գործածուող արտադրութիւններն են հանում: Թէև սրանցից մի երկուսը, ճշմարիտ է, Զմիւռնիայի նահանգից չեն ելնում, ինչպէս օրինակ մազութի հիւթը, որ Քիոսի բացառիկ հարստութիւնն է, սակայն այս բոլորը կենտրոնանում է Փոքր-Ասիայի այս շտմարանում և այս անունով էլ չափնի է առևտրական աշխարհում:

Բանալով նոյն հեղինակի վիճակագրական քարտէսները՝ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս 1863—73 թ. այս արտադրութիւնների հազարաւոր հակերը տարեցտարի աճելով՝ տառնեակ հազարների են հասնում, իսկ տասնեակ հազարները՝ հարիւրաւոր հազարների՝ համարեա առանց որ և է տատանման, բացի ամիսներից (մեկոնի=խաշխաշի հիւթ), որ հետզհետեւ աւելել է, երևի այն պատճառով, որ մանաւանդ Լնդկատանը հետզհետեւ աւելցնում է իւր պահանջը: Այս խէժանման հիւթն առաջ Ասիայում, գլխաւորապէս Չինաստանում, Լնդկատանում և Պարսկաստանում գործ էր անում ծխելու համար՝ մինչդեռ հիմա բժշկականութեան համար մեծ կարևորութիւն է տալիս մորֆինը (morphin): Լնդկատանն այն ժամանակ է մեծ պահանջ չարուցանում, երբ իւր արտադրութիւնն անբաւարար է լինում՝ Չինաստանի և Ամերիկայի դաղթական չինացիներին և իւր բնիկներին:

Այտնի նահանգի ներքալ տնտեսական վիճակի մասին ընթերցողին դադափար տալու համար՝ պաշտենական վիճակագրական նոյադոյն հրատարակութիւնից քաղում ենք հետեւեալ թւերը տարեկան բերքի մասին, որ այս վերջին տարին հազապիտ առատութիւն ունի և դեռ հաշւած չէ:

Լեռա=8 բուրդի 60 կոպ.

Չամիչ	1,000,000 ղան- թաթ=14 հոխա. 600,000	1,000,000	Գորգ	—	200,000
Խաղող		տեղում սպառողական մասամբ ար- տաշանւոյ.	Գետոր	800,000	35,000
Թուղ չոր	240,000 ղան.	320,000	Բամբակ	100,000 ղան.	290,000
Խաղկալին	1,000,000 >	800,000	Բուրդ	35,000 >	80,000
Ափիսն	6,000 շափ=	450,000	Գաբի	4 1/2 միլ. քելէ	440,000
Մեկն	3,000,000 հոխա	30,000	Ճորեն	արտաշանութ. և ներ- մուծութիւն հումասար.	100,000
Մաթ { եղի	85,000 հաւ	38,000	Չէթ (Չէթ երկէ)	—	50,000
{ զոմէշի			Միսիսոս	—	5,000
> այծի	18,000 >	10,000	Տորոն (Rubia tincto- rum)	—	7,000
Նապաստակի . .	300,000 >	6,000	Ալեգարին տորոնի արմ.	—	100,000
Բակլայ	20,000,000 հոխա	150,000	Հանքեր	—	150,000
Կորեակ	200,000 քելէ=	150,000	{ սիւսեւ { շուշմայի { եւղ { հաճաբ { բամբակի { եւղ		
Շաւշմայ	200,000 քելէ	70,000			
Մատուտակ . . .	20,000,000 հոխ.	200,000			
Մեղրամամ	40,000 >	7,000			
					4,638,000

Հետաքրքրական պէտք է լինի նաև թէ կառավարութիւնը ինչ տեսակ
և որքան տուրքեր է առնում.

Անշարժ կաւքերից	246,700	լիրա
Պատենտներից	93,180	"
Պատերազմական տուրքերից	32,000	"
Ազո ու ոչխարից	117,000	"
Ալ և ալ տասանորդ	480,000	"
Պետական անտառներից	13,000	"
Հանքերից	16,300	"
Արձանագրութեան տուրքեր	41,000	"
Ձկնորսութեան տուրքերից	14,000	"
Որսորդութեան	100	"
Դատական եկամուտներից	18,000	"
Ալ և ալք	10,000	"
Երկրագործական գրամասեղոնից	70,000	"

1,161,490 լիրա

Մարդարեակութեան մասին պաշտօնական վիճակագրութիւնը հետեւեալ տեղեկութիւններն է տալիս Ալտնի հինգ զաւատներից իւրաքանչիւրի մասին՝

	Զմիւռնիս.	Մանիսա.	Ալտն.	Դէնեզլի.	Մէնուէշէ.
Տաճիկ	300,000	300,000	180,000	170,000	130,000
Յոյն	170,000	33,000	16,000	2,500	10,000
Հայ	9,000	400	600	500	10
Վաթիլիկ . . .	900	—	140	—	—
Բուլղար . . .	400	—	—	1	—
Հրէայ	18,000	2,500	2,000	—	500
Լատին	11,000	—	—	—	—
Օտարներ . . .	54,400	2,000	—	10	113
	553,920	37,235	198,940	173,011	140,623

Շեքերի վիճակագրութեանը նախելով՝ ամբողջ նահանգի երկրագործ դասը 450,000 հոգի է հղել (1873 թ.), որ $\frac{2}{3}$ տաճիկներն և $\frac{1}{3}$ լոյներն են կազմում։ Առաջինները զրադաժ են ընդհանրապէս հացահատիկների արտադրութեամբ, աւելի ժուժկալ են, բայց ոչ ալնքան գործունեալ և ընդունակ՝ որքան լոյները։

Հողը վերին աստիճանի արդաւանդ է, ջրի կարօտութիւն չառ չէ՝ զգում և նոյն իսկ ալիկներն ալս երկրում ամենևին չեն ջրում։ Միայն անցեալ տարի, երբ ձմեռը շատ քիչ անձրև եկաւ (ձիւնը միայն լեւոների վրայ է տեսնուում), ամառը պէտք զգացին հոլմր բանալու։ Հրաշալի է ալս երկրի բուսականութիւնը, մի նարնջենիի վրայ օրինակ՝ դուք կը գտնէք պտղաբերութեան մի քանի սերունդները մինեոյն ժամանակ, ալսինքն՝ երկու տարեկանը, մի տարեկանը, 6, 3 և ալն ամսականը և թարմ ծաղիկը։ Հէնց որ ձմրան մի քիչ տաքութիւն է լինում, ծառերից շատերն սկսում են ծաղիկը, բնականաբար՝ մշտադալարները, որոնց մեծամասնութիւնից պարտէզները ձմեռն էլ կանաչ են երևում։

Եւ ալս երկու տարեալ մէջ օրական շատ ճանապարհորդութիւններ արեցի (թէ և լափշտակելու երկիւղից շատ քչերն են, ալսպիսի բան անում՝¹⁾ թէ ոտքով և թէ երկաթուղիով, որ ընդ բարձրացալ, շուրջս անսահման տարածութեան վրայ հիանալի ալիւտաններ, մշտադալար ձիթատաններ, ցորենի և գարու, բամբակի, շուշմալի արտօրալք տեսալ։ Վերին աստիճանի հազագիշտ երևոյթ է ախուտ մեր առաջ՝ ամեն տեսակ բուսական հարըստութիւններ ի մի վալր կենտրոնացնելով և ալն՝ աներևակալելի առատութեամբ։ Տարին տասն երկու ամիս հազարաւոր ուղտեր երկաթուղու կապարաններից նաւամատողն են դնում և վիսնական վաթսուռական կառախումբեր ծալէ ի ծալր անտեսանելի երկալնութեամբ օրական մի քանի անգամ օգնում են «անապատի նաւերին» և դեռ հատնում չկալ ալլ մի նահանգի

¹⁾ Նըկիւղ կողմերը հարգումներն են, բայց վերջին տարները այս կողմերն այդպիսի գէպքեր չեն դրստահել։

րերքերին: Այժմ երևակայեցէք, թէ ինչ անասման հարստութիւն է ունե-
նալու այս երկիրը, երբ նահապետական երկրագործութեան և ազնւոգործու-
թեան տեղը մասնապիտուկներ բանէ: Բայց այս նահանգը ֆիլոքսերայից
մօտիկ ապագայում մեծ հարած պէտք է կրէ, որովհետեւ վարակումն արդէն
արագութեամբ տարածւում է և անհնար պէտք է լինի առաջն առնել,
թէ և կառավարութիւնը ամերիկական որթատունկերի զանազան ցեղեր ին-
քել տալով պատուատի փորձեր անել է սկսում, մի աշնային արտադրելու,
որ սարատիելի կենդանիների արագընթաց անկումն անկի ընդիմադրել
կարողանար «Հիմակ ու հիմա», ինչպէս ճանկահալն ասում է, Նոյմիրը հա-
րըտանում է և «քէֆ» է անում, ապագայի վրայ մտածելն անկողող հա-
մարելով: Սակայն այս ատելով՝ չը հասկանաք թէ, այդ հարստութիւնը ժո-
ղովրդի մէջ է բաժանւում: Այ, սա ամառը շատ մրցեղէն ուտելիք ունի,
իսկ ձմեռը նաև քիչ հաց: Դրամագլուխը կենտրոնացել է և կենտրոնանում
է 10—15 ականաւոր հարուստների ձեռքը: Գաղտնիար տալու համար, թէ
ինչ ատելձանի է հասել այս տնտեսական անհասարակչութիւնը՝ բաւէ
ասել, որ օրինակ՝ 9000 հայերից հինգ ընտանիքն աշնքան միլիոններ
ունին, որ միւս մնացածների կարողութիւնից բարձրէ, թէ և դէմը դեռ բա-
ւականին հարիւր և տասնեակ հազարնոցներ կան:

Ջարմանալի և աներևակալելի բարդութեան հասած հայիւներ ու կըչ-
ռադատութիւններ կան այս երկրի առետրական ասպարիզում: Ո՛չ միայն
համարեա իւրաքանչիւր քաղաք մէծիտը տարրեր—տարրեր տոտարածու-
նումներ (20, 23, 20½, 33 (Նոյմիր), և այլն դուրս) ունի, այլ և իւրա-
քանչիւր ապրանքի համար զատ դրամական և ծանրութեան չափեր կան:
Ձը նախելով որ կառավարութիւնը ձգտում է եւրոպական պարզ տոտարածու-
նումների վերածել, առետրական դասը և ռամիկը կրկին իւր ասածն է
անում և աշտպէս լարատեւում է այս քառական դրութիւնը:

Գալով այս նահանգի բարդական և մտաւոր կեանքին՝ դատաւներ
մասին աշնքան հատոտուն տեղեկութիւններ չունիմ: Ընդհանրապէս կարող
եմ սակալն ասել, որ նրանք թէ՛ այս և թէ՛ աշն տեսակէտից կենտրոնի, Նոյմիրի
(Ջմիւռնիալի) արձադանքն են տալիս և որքան լեռ են մնացած այդ կեղծ քա-
ղաքակրթութիւնից, աշնքան անկի պահել են նախկին նահապետականու-
թիւնը: Նւ իմ այս դիտողութիւնը վերաբերում է բոլոր ազգութիւններին,
որոնք առանձին առանձին առած, ինքիւ, վարք ու բարքով, ճիստ ու
կացով անկի մօտ են իրանց կենտրոնական ազգակիցներին: Անկողող է
ասելը, որ այս կամ աշն դիւղի կամ քաղաքի գերակշռող տարրն ունենալու
է նաև իւր բացատրիկ ազդեցութիւնը միւս տարրերի վրայ:

Ջմիւռնիալի բնակիչներն են աշմ 210,000-ի չափ, որի համարեա կէսը
(107,000) լոյն է, 52,000 մահմեդական, 23,000 հիւսի, 12,000 հալ (այլ ազ-
րիւրներ անհամեմատ քիչ են ցոյց տալիս, ինչպէս նաև պաշտօնականը), խոտ-
լացիք 6500, ֆրանսիացիք 2500, անգլիացիք և մալթացիք 1500 և այլն:

Յոյնները ամենարազմաթիւ ժողովուրդը կազմելով՝ այս քաղաքի մէջ ամեն հպատակներէից աւելի կշիռ ունեցողն են: Տաճկական թաղերից դուրս ամեն տեղ լուծարվէն է լուսամբ խրաքանչիւր իզմիրցի՝ նաև հարապացի ու տաճիկ՝ քիչ թէ շատ հասկանում են այս լեզուն պետականի հետ: Քրիստոնեայ տարրերի վրայ մանաւանդ մեծ է լոյների ազդեցութիւնը, որովհետեւ թէ ծծմալները և թէ ոպատուհիները քիչ բացառութեամբ դերակշռող քրիստոնեայ ժողովուրդից են: Այնպէս որ այլ ևս դժար է միւս ազգութիւնների առանձնապատկութիւնները զուտ գտնել: Եկեղեցական արարողութիւններից սկսած մինչև ամենահասարակ բնականական սովորութիւններն ևս, վարք ու բարքը այս կամ այն չափով լուծական կնիք է կրում: Նոյն խոսքի հպերը պատկազրութիւնը կատարում են մի հասարակ տնօրէնէնքի ձևով: Ով ուզում է, քահանային տուն է հրաւիրում, սե սեղանի վրայ մի պատկեր է դնում և մի քիչ այս ու այն կողմից կաղալով՝ բանք վերջացնում: Որչափ էլ ծաղրահեղ աղատամիտներն այս էլ մի աւելնող ձևակերպութիւն համարէին, ինձ վրայ այս երևութիւն մի շատ տառն տպաւորութիւն գործեց, թերևս այն պատճառով, որ ևս հաշտտանցի էի և մանկութիւնից սովորած էի մի լուրջ և պատկառելի ծիսակատարութիւն տեսնելու: Յետոյ ևս սկսեցի այս տպաւորութիւնն աւելի ազատ խորհուրդածութեան ենթարկել և եկաւ այն եզրակացութեանը, թէ քանի որ նոյն աղջ մարդիկը ընկերակցին նիստ և կացի ամենաշնչին բաներին այնքան նշանակութիւն են տալիս, ինչու պէտք է ընկերական կեանքի, երկու անհատների միացման այս ամենախորհրդաւոր ժամն այնպէս անշուք անցնէր, այնպէս արհամարհել, երբ պատկողներն ու խոսում են ցկեանս հաւատարիմ մնալ ընտանեկան ընդ որ նախ րաական պարտականութիւններին:

Բայց չոյն էլ իհարկէ, այլ ևս չի ապրում այս քաղաքում իւր ազգական կեանքով, իզմիրցի և կղզեցի չոյն մէջ «սար ու ձորեր կան», ինչպէս որ պէտք է տեսնենք: Նա իւր ազգական առանձնապատկութիւնների վրայ աւելացրել է եւրոպական կեանքի արտաքինը և նորա բարոյականից սեպհականացրել է աւելի պակասաւոր կողմերը: Եւրոպացին էլ որ արտեղ դալիս է իւր հպերնիքից Ասիական հարտանալու և քէֆ անելու՝ կիտաւապցի է դառնում հեռոցնուէ և տեղացիներին սովորեցնում այն, ինչ որ կիսամիլիթ մարդուն չլացուցիւ կամ գալթակղեցուցիւ է: Եւրոպի ժողովուրդների ոչ եկեղեցու, ոչ դպրոցի, ոչ տան և ոչ զգեստի արտաքինը համապատասխանում է նրանց՝ ներքին բովանդակութեանը, ամեն բանի մէջ տեսնում ևս լոկ ցոյց և անախառնութիւն: Բայց այս ցոյցերի երկրում կալ մի այլ ժողովուրդ, որ իրան ֆրանկ կամ ֆրանսացի անւանելով և ստիւնդր ու եւրոպական փեղողները դնելով՝ այս 19 դարու վերջերում դեռ չը գիտէ, թէ աշխարհումս աղբիւրի ազգ չկալ: Բայց դեռ շատերն լիշում են, որ իրանց հայրը կամ պապը Յենեալի, Արամօլի և Նադիլ են դառել...

Երթական տեսակէտից չոյններին լայնոր ազդութիւններից կարելի է

բարձր դասել, թէև եւրոպացիք և այլ տեղացիներն ունին աւելի շլացուցիչ ուսումնարաններ, Վերջին ժամանակներս հրէաներ էլ մեծ ճիգ են թափում և, ասում են, լաւ կազմակերպւած գաղտնի ունի «խրապէլեան միութիւնը», որի կենտրոնը ակտեղ է։ Յոյները բազմաթիւ ժողովրդական դպրոցներից զատ ունին նաև մի գիմնազիոն 1100 աշակերտներով։ Այս հիմնարկութիւնը, ինչպէս և փոքր Ասիայի և կղզիները բոլոր գիմնազիոնները՝ կախում ունենալով Աթէնքի համալսարանից՝ այդ կենտրոնից են ստանում իրանց ծրագիրներն ու հրահանգները։ Թէև, ինչպէս երևում է, այս գիմնազիոնները օտար լեզուները մէջ չառ հմտութիւն չունեն, սակայն նրանք տալիս են հիմնատու, ազգային իղէալական կրթութիւն, որ երկուստարդութիւնը դէպի համալսարան է մղում, մի երևույթ, որից բոլորովին դուրկ է մեր ճանկահալ եղբայրների կեանքը։

Այս պէս արձակութիւններն մօտից ծանօթացալ մի լուծական այլ հիմնարկութեան՝ գիմնազիոնի թանկարան—գրադարանին, որ պատկանելի տպատրութիւն գործեց իմ վրայ և երբ-եւ ասալին անգամ ոտք կոխեցի այս վայրը, աչքերիս չը հաւատացի, որ խզմիրումն ևս, ուր ամեն բանի առատութիւն է՝ բացի գիտնական նփրական հիմնարկութիւններից։ Այս մեծ սրահում տեսալ հազարաւոր գրքեր ու հնութիւններ և մի մեծ սեղան, ուր մեծ մասամբ գիմնազիոնի աշակերտները անսպասելի լափառակութեամբ կարդում են ազգային հին մատենագրութիւնը և եւրոպական նորագոյն ուսումնասիրութիւնները։ Բաղաքակրթութեան որ բարեկամի սիրտը չի հրճւի, տեսնելով այս ասլական մտաւորապէս ու բարոյապէս ազգատ քաղաքում մի ասլախի սիրելի երևույթ։ Այս մատենադարանի մէջ կան 30,000 գրքեր, 4000 կտոր հնութիւններ և 12,000 հին դրամներ։ Յոյները խոր քնից սթափելուց լնտով սկսել են սիրով և գիտակցարար գնահատել իրանց հայրենիքի նւիրական նշխարները և ազալ Նւրոպայից ազատելով նրանց մնացորդը՝ գետեղել են ազգային մի քանի թանկարաններում։ Այս թանկարանում 'ի միջի ալոց տեսալ Ավագովսկու մեծ ծովանկարը, և թանկարանապետն իմանալով որ ես հալ եմ՝ ցոյց տւեց մի փալտեալ գեղեցիկ քանդակագործած դրագ, ասելով որ այդ լնտն Զ-ի գահինն է հղել և արդէն երեք անգամ նախկին սիրովից գողացւել է։ Միննոյն ժամանակ իմ հարցին, թէ արդեօք թանկարանը իւր հնութեանց մատին գրաւոր տեղեկութիւններ ունի, պատասխանեց, որ ես կարող էի զոկտոր Վոցոնիսից իմ ուղածն իմանալ վերոյիշեալ հնութեան մատին։ Աս լարած ուշադրութեամբ սպասում էի այս անձի բացատրութեանը, հարց ու փորձ անելով գտալ նորան և տեղեկացալ, որ այդ բնկորը Տրապիզոնի ապարանից է բերած հղել, որ չինւել է բիւզանդական տիրապետութեան ժամանակներում։ Միննոյն ժամանակ անւաքոնց նա, որ այդ գրագի մատին անւալիս ստալուր էին տարածել՝ հայերին թանկ գնով ծախելու նպատակով։ Այսպէս՝ ես լուսախաբ լինելով հանդերձ՝ անւորդ չլ համարեցի անուամենաւնիւ վիշել, այս մատին տեղեկութիւններ ունեցող հալ բանասէրին կարծիք չալտնելու առիթը ներկայացնելով, թէ արդեօք հիմա որ թանկարանի մէջ են գրտնւում լնտնի թագաւորական կահ-կարասիքը։

(Կը շարունակւի)